

УДК: 94(477.43).084

Микола Олійник

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП (1921–1928 РР.)

З'ясовано стан системи освіти та рівень письменності подолян на початку НЕП. Проаналізовано шляхи, форми та методи проведення кампанії з ліквідації неписьменності на Поділлі в 1921–1928 рр. Зауважено, що насамперед зазначена робота проводилася серед міліціонерів, комсомольців, допризовників і ув'язнених. Розглянуто матеріальне та кадрове забезпечення цієї кампанії, ставлення більшовицької влади до учителів. Досліджено її сприйняття подолянами, труднощі та реальні здобутки боротьби з неписьменністю.

Ключові слова: НЕП, неписьменність, «грамчека», лікнеп, ліквідаційний пункт.

Проведення в Україні декомунізації вимагає не лише зняття пам'ятників вождям минулої епохи, перейменування населених пунктів і вулиць, але й витіснення зі свідомості людей радянських міфів. Одним з них є міф про ліквідацію неписьменності в роки НЕП. З огляду на потребу здійснення адміністративно-територіальної реформи актуальним є об'єктивне дослідження реального стану справ у цій царині не лише в загальноукраїнському вимірі, а й на регіональному рівні, зокрема в прикордонній Подільській губернії.

Окремі аспекти діяльності більшовицької влади з ліквідації неписьменності стали предметом вивчення С. Вініковецького [1], О. Стадник [2–3], В. Струманського [4], А. Суругого [5] та інші.

Метою статті є на основі архівних джерел та досягнень історіографії проаналізувати діяльність з ліквідації неписьменності на Поділлі в 1921–1928 рр. та з'ясувати її реальні здобутки.

Остаточо радянська влада була встановлена на Поділлі у листопаді 1920 р. На той час рівень неписьменності сягав 84,5 % подолян, а серед жінок – 93,1 % [1]. Однак, незважаючи на це, більшовики відразу розпочали ліквідацію системи освіти періоду УНР як ідейно ворожої, та створення радянської системи. Із 4194 шкіл, які були в 1919 р., станом на 1 січня 1921 р. працювало лише 3035. До липня 1921 р., закрито ще 597 шкіл і їхня кількість досягла 2438 [6, арк. 9 зв.; 7, с. 100–101]. У них навчалася лише 25 % дітей шкільного віку та працювало близько 5,5 тис. вчителів, що становило 60 % від потреби [8, арк. 1; 6, арк. 9 зв.; 9, арк. 4–5, 72; 10, с. 176].

Зауважимо, що ліквідація неписьменності розглядалася більшовиками як важливий чинник державної політики. Для її реалізації передбачалося два шляхи: налагодження всеохоплюючої системи шкільної освіти дітей та проведення власне ліквідації неписьменності серед дорослих.

Проте в 1921–1924 рр., з огляду на всеосяжну економічну кризу, мережа шкіл скоротилася ще на 433, а охоплення нею дітей шкільного віку зменшилося в середньому 21 % [11, арк. 2]. До того ж, через брак коштів у бюджеті, майже 75 % шкіл змушені були укласти договори про їхнє утримання з сільськими громадами [12, арк. 230]. Зміни на краще розпочалися в шкільництві із листопада 1924 р., коли в Україні започатковано шестирічну шкільну реформу із впровадження обов'язкової початкової освіти в республіці. Реалізація програми супроводжувалася реальним збільшенням у 3–4 рази фінансування освітянської галузі. Значна частина коштів була спрямована на будівництво нових шкіл та ремонт існуючих. Це дозволило охопити шкільним навчанням на Поділлі в 1927–1928 навчальному році в середньому 70 % дітей віком 8–11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,9 %, але було нижчим, аніж по Україні – 78,1 %. Гіршим охоплення семирічним навчанням: 10,2 % проти 12,3 % по Україні та 12,1 % на Правобережжі [13, арк. 2]. Про неймовірні успіхи в освітній галузі зазначалося на X Проскурівській окружній конференції КП(б)У 11–14 листопада 1927 р. Наголошувалося, що при зростанні кількості шкіл на 13, кількість учнів збільшилося в понад два рази і досягло 85 % дітей шкільного віку [14, арк. 77]. Щоправда, у звіті Кам'янецького обласного військового комісаріату від 16 липня 1929 р., порівнюючи досягнення в освітній сфері різних округ Поділля, наводяться дані про скромніші успіхи – 69,3 % [13, арк. 2]. Можна припустити, що в звітах республіканським структурам, копії яких надсилалися сусіднім округам, радянські та партійні органи подавали об'єктивну інформацію, тоді як для «внутрішнього споживання» не гребували «прикрашати» реальність.

Перехід до загальної обов'язкової освіти також передбачав створення умов для навчання національних меншин рідною мовою. Проте шкіл для нацменшин не вистачало. Тому у виступі на VII пленумі Вінницького окрпарткому 8 вересня 1926 р. запропоновано організувати мережу інтернатів, відкрити єврейську профшколу, куди могли би йти випускники єврейських семирічок [15, арк. 124–126].

Основна ж робота із ліквідації неписьменності передбачала навчання грамоти дорослих. Для організації цього, відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р., створено

Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності («грамчека»). А 21 липня – відповідну Подільську губернську надзвичайну комісію, головою якої призначили представника губполітпросвіти Черній [16, арк. 3]. Невдовзі створено повітові та волосні «грамчека». Повсюди організовувалися школи та курси ліквідації неписьменності. Характерно, що для контролю за учителями призначалися політруки [17, арк. 12]. За даними довідки губраднаргоспу за червень 1923 р., у 1921 р. їх створили 98, а в 1922 р. – 489 [18, арк. 43; 7, с. 289]. Утім, добитися відразу потрібного результату було вкрай складно. Зазначена робота гальмувалася низкою чинників. Так, у Гайсинській окрузі до листопада 1923 р. «організовано 200 лікпунктів. Облічено неписьменних 18500. Навчання провадиться не досить успішно через відсутність підручників та освітлення» [19, арк. 239]. Крім того, заважало «індиферентне ставлення серед робітників-членів профспілок» [7, с. 247]. Можна припустити, що за словосполученням «не досить успішно» соромливо приховувалася справжня, невтішна картина із налагодження відповідної роботи чи й бездіяльність курсів з ліквідації неписьменності. Так, із 252 ліквідпунктів на Кам'янецьчині в березні 1924 р. лише 28 утримувалося із місцевого бюджету, в Тульчинській окрузі зі 121 – 64, у Вінницькій окрузі з 18 районів тільки в 9-ти ліквідпункти фінансувалися місцевим бюджетом. Усі інші перебивалися за рахунок пожертв сільських громад, КНС і профспілок [9, арк. 39 зв].

Загалом, станом на 1 лютого 1924 р. у 1105 лікпунктах навчалося 32941 осіб і працювало 163 педагоги. З них в округових містах нараховувалося 44 лікпункти та 1067 у містечках і селах. Крім того, діяли 77 шкіл для малограмотних з 2773 учнями та 76 вчителів [20, арк. 8–8 зв.]. На січень 1925 р. нараховувалося вже 1548 лікпунктів. З 1 жовтня 1923 до 1 квітня 1925 р., за даними «Нарисів історії Хмельницької обласної партійної організації», їх закінчили понад 75 тис. осіб [21, с. 94]. При аналізі темпів ліквідації неписьменності впродовж 1924 р. викликають сумніви дані, наведені у тезах доповіді на пленумі Подільської губернської комісії від 17 березня 1924 р., про те, що її рівень серед незаможників «сягає 41 %, а малограмотності – 38,3 %». Проте достовірними є твердження, що умови їх життя та роботи не дають ні часу, ні бажання навчатися [7, арк. 367].

Зазначимо, що II пленум Подільського губвиконкому, який проходив 1–2 лютого 1923 р., виходячи з неможливості охопити навчанням усіх неписьменних, рекомендував насамперед налагодити ліквідацію неписьменності в «міліції, КСМУ, допризивників і бупрах» [22, арк. 18 зв.]. На підставі цих рекомендацій на місцях створювалися «спеціальні комісії для роботи з ліквідації неписьменності серед допризовників». Однак, як скаржився Вінницький райвиконком у листопаді 1923 р., «відсутність підручників і байдуже відношення самих допризивників зриває роботу» [19, арк. 228, 234 зв.]. Проте постійна увага та тиск військкоматів дозволив губнадзвичкому 7 березня 1924 р. констатувати, що найкраще ліквідація неграмотності проходить саме серед цієї категорії учнів, яка становить біля 50 % усіх слухачів лікпунктів [9, арк. 39].

Серед інших категорій подолян найактивнішими були члени комнезамів і профспілок. Разом із тим, вимога ВУЦВК від 2 листопада та його циркуляру № 123 від 24 грудня 1923 р. щодо завершення ліквідації неписьменності до 10-ї річниці Жовтневої революції, на думку губнадзвичкому, була під загрозою зриву. В багатьох районах Поділля шкільні приміщення не опалювалися, не освітлювалися, учительський персонал не оплачувався, не вистачало письмового обладнання, що відображалось на відвідуваності, яка коливалася від 50 % – до 60 %. Відтак ставилося завдання добитися максимального відвідування лікпунктів і збільшити їх мережу на 150 одиниць [9, арк. 40; 23, арк. 1]. Важливого значення надавали відкриттю ліквідпунктів при бупрах. Крім ліквідації неписьменності, на них покладалася місія ідейного перевиховання засуджених [24, арк. 176].

Стимулювати посилення роботи із ліквідації неписьменності покликаний був обіжник губвиконкому № 1508 від 9 грудня 1924 р. У ньому зазначалося, що зменшення уваги місцевих виконкомів і громадських організацій до даної справи загрожує «успішному проведенню кампанії з ліквідації неписьменності до 10-ї річниці революції». Ці структури піддавалися різкій критиці за кволу роботу на селі, погане залучення КНС, батраків, членів профспілок і особливо жінок. Задля виправлення становища від райвиконкомів вимагалось негайно створити там, де їх ще не було, райнадзвичками з ліквідації неграмотності, затвердити плани їх роботи. На кожному засіданні райвиконкому чи учительській нараді стали практикувати заслуховування звітів про хід роботи із ліквідації неграмотності. Персональна відповідальність за «повним втягненням» і відвідуванням ліквідпунктів покладалася у районах на завідувачів райсільбудами, а в селах – на культсекції сільрад і учителів [9, арк. 137].

Звіти про виконання цього обіжника були заслухані на III Подільському пленумі окрінспекторів з ліквідації неписьменності 5–7 лютого 1925 р. Його учасники констатували, що через значну затримку із затвердженням місцевих бюджетів мережа лікпунктів була розгорнута із запізненням. Пленум вказав на значне, а в Проскурівській окрузі – понад квартал затримання зарплати та її малий розмір – 10 крб. на місяць для райліквідатора. Поставлено завдання до 20 лютого довести мережу лікпунктів до 2944, запровадити щоденні заняття в сільських лікпунктах і закупити 20 тис.

букварів. Для практичного керівництва роботою вирішили «виділити одного працівника в кожному районі з оплатою 12 крб. в місяць». На думку учасників пленуму, створене в 1924 р. товариство сприянню ліквідації неграмотності нічим себе не проявило. Тому вони звернулися до губвиконкому з пропозицією дати вказівку окрвиконкомом створити організаційні бюро й обрати нове керівництво товариства. Крім того, ухвалено відозву «До вчительства Поділля» із закликом докласти всіх зусиль до ліквідації неписьменності організованих трудящих у 1925 р. та вступу до зазначеного товариства [9, арк. 162–168, 172–173].

Як і у кожній важливій справі, радянська влада традиційно організовувала «тижні допомоги ліквідації неграмотності». Зокрема, упродовж 1–8 листопада 1924 р. йому передувала масштабна агітаційна кампанія на шпальтах газети «Червоний край». У період самого тижня проводилися збори та мітинги на підприємствах, установах і організаціях з читанням лекцій про значення ліквідації неписьменності. Влаштовувалися вечори єднання грамотних з неграмотними, спектаклі, агітаційні суди над неграмотними. У Вінниці курсували відповідно декоровані трамваї. Важливою складовою тижня був збір коштів для лікнепу. З цією метою проводилася кампанія зі збору пожертв на вулиці, розповсюджувалися нагрудні значки, газета «Геть неписьменність» і 50 тис. марок вартістю 5, 10 і 15 коп. На одну копійку підвищувалася на цей тиждень вартість квитка на проїзд у трамваї, на 10 % – в кіно, на 5 % – в театрі. З 1 – до 10 листопада встановлювалися нарахування на рахунки в ресторанах, їдальнях, кондитерських [25, арк. 406]. Характерно, що відповідні нарахування в готелях і на квартирну плату для нетрудових елементів діяли не тиждень, а місяць [19, арк. 220].

Після ліквідації губерній, округи зі своїми проблемами щодо подолання неписьменності змушені були звертатися до всеукраїнського лікнепу. Так, Могилівський окрвиконком у серпні 1925 р. в листі на його адресу повідомляв, що на розширеному пленумі окрвиконкому 6 серпня за участі всіх голів сільрад Могилівщини констатував неможливість, через 50 % дефіцит місцевого бюджету, ліквідувати неписьменність до «10-ї річниці Великого Жовтня». Тому попросили виділити кошти на цю роботу [26, арк. 1–2].

Подальша робота розцінювалася як «повільно-загрозлива», оскільки, зокрема, у Тульчинській окрузі станом на 1 жовтня 1927 р. у 270 лікпунктах змогли навчити грамоти лише 9 тис. осіб, а станом на 1 жовтня 1928 р. в 280 таких установах – 10 тис. осіб зі 120 тис. неписьменних в окрузі. Тобто неписьменними залишилося ще 84 % мешканців. Такими невтішними показниками пояснюється те, що завершення ліквідації неписьменності, яке на початку НЕП планували здійснити до 7 листопада 1927 р., у 1926 р. перенесли на 1930 р., а в 1928 – на 1932 р. [27, арк. 27 зв. – 28]. Схожа картина спостерігалася й у інших подільських округах. Так, у Вінницькій окрузі впродовж усього досліджуваного періоду ліквідували неписьменність лише 15,35 % [28, арк. 20]. Зауважимо, що ліквідацію неграмотності намагалися проводити не лише українською, але й мовами національних меншин. Наприклад, у Проскурівській окрузі в 1926 р. працювали 37 польських та 22 єврейських лікпункти, що не покривало навіть потреб організації документообігу національними мовами в польських і єврейських сільських і селищних радах [29, арк. 15–15 зв.].

Отже, попри переможні реляції більшовицької пропаганди, неупереджений аналіз документальних джерел свідчить про те, що до кінця НЕП шкільною освітою охоплено майже дві третини подільських дітей, а неписьменність серед дорослих подолян скоротилася менше ніж 16 %.

Список використаних джерел

1. Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921–1925 років / С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/70>.
2. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр./ За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162–165.
3. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 255–259.
4. Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920–30 рр. / В. П. Струманський // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 136–144.
5. Суrowий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суrowий // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 436–448.
6. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), ф. Р. 925, оп. 2, спр. 204.
7. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р. 27, оп. 5, спр. 184.
9. Держархів Вінницької області, ф. Р. 925, оп. 1, спр. 12.
10. Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – лист. 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука

і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – 2008. – № 12. – С.176–183. 11. Держархів Вінницької області, ф. П. 1, оп. 1, спр. 241. 12. ЦДАВО України, ф.Р. 2, оп. 2, спр. 604. 13. Держархів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.), ф. Р. 337, оп. 1, спр. 721. 14. Держархів Хмельницької обл., ф.П. 301, оп. 1, спр. 44. 15. Держархів Вінницької області, ф.П. 29, оп. 1, спр. 206. 16. Держархів Вінницької обл., ф.П. 1, оп. 1, спр. 464. 17. Держархів Хмельницької обл., ф.Р. 337, оп. 1, спр. 100. 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1450. 19. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 4. 20. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 204. 21. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. / Авт. кол. В. М. В'язовецький, А. П. Гаврищук, В. М. Голев та ін. – вид. 2-е, перероб. – Львів: Каменяр, 1982. – 271 с. 22. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 337, оп. 1, спр. 8. 23. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 169. 24. Держархів Хмельницької обл., ф. Р. 1010, оп. 1, спр. 351. 25. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 925, оп. 1, спр. 130. 26. Держархів Вінницької обл., ф. Р. 489, оп. 1, спр. 61. 27. Держархів Вінницької обл., ф. П. 33, оп. 1, спр. 668. 28. Держархів Вінницької обл., ф.П. 29, оп. 1, спр. 290. 29. Держархів Хмельницької обл., ф. П. 301, оп. 1, спр. 16.

Мькола Олійнык

ЛИКВИДАЦИЯ НЕГРАМОТНОСТИ НА ПОДИЛЛИ В ГОДЫ НЭП (1921–1928 ГГ.)

Выяснено состояние системы образования и уровень грамотности подолжан на начало НЭП. Проанализировано пути, формы и методы проведения кампании ликвидации неграмотности на Подиллы в 1921–1928 гг. Замечено, что в первую очередь данная работа проводилась среди милиционеров, комсомольцев, допризывников и заключенных. Рассмотрено материальное и кадровое обеспечение этой кампании, отношение власти большевиков к учителям. Исследовано ее восприятие подолжанами, трудности и реальные достижения борьбы с неграмотностью.

Ключевые слова: НЭП, неграмотность, «грамчека», ликнеп, ликвидационный пункт.

Mykola Oliynyuk

ERADICATION OF ILLITERACY IN PODILLYA REGION DURING NEP (1921–1928)

The article studies the state of educational system and the level of illiteracy among the inhabitants of Podillya region at the beginning of NEP. It analyses the means, forms and methods of the 1921–1928 campaign to eradicate illiteracy in the region. It is noted that the initial efforts were undertaken among the militia, the members of Komsomol, conscripts and prisoners. The article explores material and staff resources allocated for the campaign, Soviet authorities' attitude towards teachers, perception of the campaign by the inhabitants of the region, difficulties and achievements of the efforts to eradicate illiteracy.

Key words: NEP, illiteracy, «Gramcheka», liknep, liquidation point.

УДК 94 (477)

Андрій Криський

УКРАЇНСЬКИЙ ВИСОКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА У ПРАЗІ (1923–1933 РР.)

Статтю присвячено дослідженню питання створення і десятилітнього функціонування у Празі українського вищого навчального закладу з підготовки педагогів. Проаналізовано основні результати діяльності навчального закладу.

Ключові слова: українська еміграція, Чехо-Словаччина, Український громадський комітет, видавництво, гімназія.

У серпні 1919 р. в Чехо-Словацькій Республіці (далі – ЧСР) з'явилися політичні емігранти із українських земель – військовослужбовці Української Галицької Армії та представники урядових структур ЗУНР, яких розміщено у таборах для інтернованих та у «робітничих сотнях» по всій території республіки. Оскільки вік переважної більшості емігрантів не перевищував тридцяти років і гострим було питання здобуття освіти, а в еміграції опинилося багато колишніх викладачів українських університетів, то, за погодженням з урядовими колами ЧСР, розпочалося створення українських навчальних закладів.

Це питання не отримало належного висвітлення в українській історіографії і не було предметом окремого дослідження, хоча інформація про українські вищі навчальні заклади зустрічається у низці праць дослідників [1].

Метою статті є дослідження питання створення і функціонування в ЧСР Українського Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (далі – УВПІ ім. М. Драгоманова), заснованого у